

MİRYAQUB SEYİDOV*

SİHAHÜL-FURS LÜĞƏTİNDƏ MUSİQİ TERMINLƏRİ

“Sihahül-Furs” lüğətində şərq və qərb xalqlarının musiqi mədəniyyətləri barədə dəyərli məlumatlara yer verilmişdir. Lüğətdə adı qeyd edilən qədim musiqi alətlərinin bəziləri müasir dövrdə unudulmuşdur. Məqalədə lüğətdə haqqında bəhs edilən musiqi alətləri barəsində müxtəlif mənbələrə əsasən ətraflı məlumat verilmişdir. “Sihahül-Furs” lüğətində barəsində məlumat verilən “Ərgənün”, “ud”, “dəf”, “çəng” və “lir” musiqi alətləri qədimdə Azərbaycanda da istifadə edilmişdir.

“Sihahül-Furs” lüğəti elm, mədəniyyət və incəsənət sahələrinə aid əhəmiyyətli leksemlər barədə məlumatlar verir. Bu leksemlər təkcə şərq lüğətçilik elmi üçün deyil, həm də müxtəlif xalqların mədəniyyət tarixi üçün mühüm töhfədir.

Açar sözlər: Sihahül-Furs, lüğət, musiqi, barbitos, organon

Giriş

Şərq və qərb sivilizasiyasının qovşağında yer alan Azərbaycan, bəşər cəmiyyətinin inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir. Tarix boyunca Azərbaycan torpağının yetirdiyi çoxsaylı görkəmli şəxsiyyətlər bəşər cəmiyyətinin tərəqqisi naminə xidmət etmiş, elmi fəaliyyətləri ilə şöhrət qazanmışlar. Azərbaycanın Naxçıvanilər sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin qələmə aldığı “Sihahül-Furs” lüğəti bir çox sahələrlə yanaşı, elmi-mədəni tariximizin fərqli yönlərini araşdırmaq üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanşünaslıq elmi üçün olduğu qədər Şərqşünaslıq elmi üçün də xüsusi önəm daşıyan bu lüğət Əsədi Tusinin “Luğətə-Furs” lüğətindən sonra farsca-farsca yazılan ikinci lüğət hesab olunmaqdadır. “Sihahül-Furs” lüğəti cəmi 2300 sözdən təşkil olunmağına baxmayaraq, leksikoloji baxımdan olduqca zəngindir. Lüğətdə elm, mədəniyyət, incəsənət, tibb, hərbi, siyasət və s. kimi sahələrə aid nadir sözlərə təsadüf edilməkdədir. Lüğətdə diqqət çəkən və araşdırılması əhəmiyyətli mövzulardan biri də musiqi sahəsi ilə bağlı mövcud leksemlərdir.

Görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Sihahül-Furs” lüğətində digər sahələrlə yanaşı fərqli musiqi alətlərinin adına da təsadüf edilməkdədir. Lüğətdə qeyd edilən musiqi terminləri türk, ərəb, fars, hind və yunan dillərini əhatə etməkdədir. Hər hansı bir musiqi alətinin tarixi nə qədər qədimdirsə, o alət haqqında bir o qədər fərqli, bəzən isə ziddiyyətli fikirlər olur. Lüğətdə qeyd olunan qədim musiqi alətlərindən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

ارغنون – سازی است که مغنیان نوازند.

Transkripsiya: “Ərgənün” – “Sazi əst k moğniyan nəvazənd” [6, s.230].

Tərcümə: “Ərgənün” – “Musiqiçilərin çaldığı sazdır”.

Ərgənün musiqi alətinin tarixi çox qədimdir. Bu musiqi alətinin eramızdan 300 il əvvəl Misirin İsgəndəriyyə şəhərində yaşamış yunan mexaniki Ktezibey tərəfindən icad edildiyi güman edilir [4, s.59]. Bu musiqi alətindən Azərbaycanda və bəzi yaxın şərq ölkələrində də istifadə olunurdu. Lakin köhnə lüğətlərin tədqiqi göstərir ki, şərq ölkələrində istifadə edilən bu musiqi aləti yunan musiqi alətindən çox fərqlidir. Burhane-Qate lüğətində də “ərgənün” musiqi aləti barəsində məlumat verilmişdir. Lüğətdə yazılıb:

ارغنون – نام سازيست که آن را افلاطون وضع کرده و بیشتر نصرانیان و رومیان نوازند. به زبان یونانی “Organon” می خوانند. بعضی گویند ارغنون ترجمه مزامیر است. یعنی جمیع ساز های نفس می باشد. بعضی گویند ارغنون به معنی ساز و آواز هفتاد دختر خواننده و سازنده است که به یک بار و به یک آهنگ با هم خوانند و بنوازند.

Transkripsiya: “Ərgənün” – “Name sazist ke an ra Əflatun vəz kərde və biştər nəsranyan və rumyan nəvazənd. Be zəbane yunani “Organon” mixanənd. Bəzi quyənd ərgənün tərcomeye məzəmir əst. Yəni cəmie sazəhayə nəfəs mibaşəd. Bəzi quyənd ərgənün be məniye saz o avaze həftad doxtərə xanənde və sazənde əst ke be yek bar və be yek ahəng bahəm xanənd və benəvazənd”.

Tərcümə: “Ərgənün” – “Əflatunun icad etdiyi sazın adıdır. Onu daha çox xristiyan və yunanlar çalırılar. Yunanca onu “Organon” adlandırırdılar. Bəziləri isə onu “məzəmir” in tərcüməsi – yəni, nəfəs musiqi alətlərinin cəmi adlandırırdı. Bəziləri isə ərgənünün yetmiş qızın eyni zamanda saz çalaraq, birlikdə oxumasına deyirdilər” [7, s.106].

İzahdan da anlaşıldığı kimi, Xələf Təbrizinin “Borhane-Qate” lüğətində “Ərgənün” leksemi “Sihahül-furs” lüğətində olduğundan bir qədər daha ətraflı izah edilmişdir. Lüğətdə “Ərgənün” sözü ilə bağlı fərqli fikirlər olduğu vurğulanmışdır. Bu sözün mənələrindən birinin çalğıcıların ifa etdiyi “Saz” növü olduğu izah olunsa da, onun digər mənasının Əflatun tərəfindən icad edilən musiqi aləti olduğu məlumatı da verilmişdir. Lüğətdə “Ərgənün” sözünün yunan mənşəli “Organon” sözündən törədiyi bildirilmişdir. Xələf Təbrizinin lüğətində leksemin digər bir mənasının isə yetmiş çalğıcı qızın eyni zamanda oxuyub saz çalmağı demək olduğu qeyd olunmuşdur.

“Ərgənün” nəfəslə çalınan iri ölçülü yunan musiqi alətidir [5, s.125]. “Sihahül-furs” lüğətində adı keçən yunan mənşəli bu söz “musiqiçilərin istifadə etdiyi saz” kimi izah edilir. Lüğətdə bu söz haqqında ətraflı məlumat olmasa da, bu alətin simli musiqi aləti olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Azərbaycanın tanınmış musiqişünas alimlərindən biri olan professor S.Abdullayeva “Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri” kitabında Azərbaycanın dünyaca məşhur şairlərindən biri olan Nizami Gəncəvinin də bəzi şeir beytlərində “Ərgənün” musiqi aləti barəsində bəhs etdiyini bildirmişdir. N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeziyasının “İqbalnamə” bölümündə “Əflatunun musiqi aləti hazırlaması” qissəsində bu musiqi aləti ilə bağlı məlumat rast gəlinməkdədir. N.Gəncəvi şeirində Əflatunun uzun çalışmalardan sonra “Ərgənün” adlı bir musiqi aləti icad etdiyini bildirmişdir [1, s. 16].

بربط – عود باشد. بربط و جغانه و عود و مضراب و ناقوس جمله آلت آواز است. ناقوس چیز است در کلیسا آویخته می شود.

Transkripsiya: “Bərbət” – “Ud başəd. Bərbət və cəğane və ud və mezrab və naqus comle aləte avaz əst və naqus çizist dər kelisa mibaşəd” [6, s.160].

Tərcümə: “Bərbət” – “Ud deməkdir. Bərbət, cəğane, ud, mizrab, naqus musiqi alətləridirlər. Naqus isə kilisədə asılır”.

Sihahül-furs lüğətində yer alan “Bərbət” kəliməsi “ud” musiqi aləti mənasında işlənməkdədir. Lüğətdə “Bərbət” musiqi alətinin “Cəğane”, “Ud”, “Mezrab” kimi digər musiqi alətlərinə bənzərliyinə diqqət çəkilmişdir. Leksemin izahı zamanı “Naqus” adlı musiqi aləti barədə də məlumat verilmiş və onun daha çox kilisələrdə asıldığı qeyd olunmuşdur.

Bu musiqi aləti ilə bağlı digər lüğətlərdə də məlumatlar mövcuddur. “Burhane-Qate” lüğətində “Bərbət” musiqi aləti barəsində yazılıb:

بربط – نام ساز مشهور است. بعضی گویند بربط ساز عود است مانند باشد کاسه بزرگ و دسته کوتاه.

Transkripsiya: “Bərbət” – “Name saze məşhur əst. Bəzi quyənd “Bərbət” saze ud əst manənd başəd kaseye bozorg və dəste kutah” [7, 249].

Transkripsiya: “Bərbət” – “Məşhur sazın adıdır. Bəziləri deyirlər “Bərbət” gövdəsi böyük və dəstəyi kiçik olan uda bənzər sazdır”.

Burhane-Qate lüğətində “Bərbət” leksemi bir saz adı olaraq qeyd olunur. Lüğətdən bu musiqi alətinin “Ud” adlanan musiqi alətinə bənzədiyi də anlaşılmışdır.

Azərbaycanın tanınmış professoru Səadət Abdullayeva “İrs” incəsənət jurnalında dərc olunan “Hudebni Nastroj Svetoveho Vyznamu” (vələhedici musiqi aləti) sərlovhəli məqaləsində “Bərbət” və

“Ud” musiqi alətləri arasında olan bənzərliyə aydınlıq gətirib. S.Abdullayeva məqaləsində bu musiqi alətlərinin bənzərliyi barədə yazılıb: “Bərbət və ud musiqi alətlərinin eyni xüsusiyyətlərə malik musiqi olması fikrinin yaranma tarixi X əsrə gedib çıxır. Bərbət və ud çalğı alətlərini bənzər musiqi alətləri kimi qəbul edən ilk şəxs isə X əsrdə yaşamış Əl-Xarəzmi olmuşdur. O bərbəti quruluşu baxımından ördəyin sinəsinə bənzətmişdir. Daha sonralar Əbu Əli Sina da özünün “کتاب الشفاء” (“Şəfa kitabı”) adlı kitabında Əl-Xarəzmi kimi ud və bərbətin bənzər çalğı alətləri olduğu barədə fikir bildirmişdir. Məşhur filosof Fəxrəddin Razi de bu musiqi alətlərinin bir-biriylə benzer olduklarını söyləmişdir. Azərbaycan musiqi elminin banisi sayılan Əbdülqadir Marağayi bərbət musiqi alətinin ud çalğı alətinin qədim növü olaraq qəbul etmiş və onun dörd telli çalğı aləti olduğunu söyləmişdir [2, 36-38].

“Bərbət” və ya “Barbət” kimi tanınan bu musiqi alətinin tarixi çox qədimlərə yetişir. “Bərbət” “Lir” sinfinə aid musiqi alətidir. Musiqiçilər, tarixçilər, dilçilər və tədqiqatçılar musiqi alətinin adının haradan gəldiyi ilə bağlı çox fərqli nəzəriyyələr irəli sürürlər. Hətta bəzi dilçilər “Barbitos” sözünün əslən ərəb mənşəli musiqi aləti olduğunu iddia etməkdədir. Yunanıstanda bu alət həm də “Aeolic” kimi tanınırdı. İlk yarandığı zaman “barbitos” kimi tanınsa da, bir müddət sonra bu söz “barbitos” kimi istifadə edilməyə başladı [3, s.70].

“Barbitos” musiqi aləti haqqında ilk məlumat verənlərdən biri olan Pindar onun eramızdan əvvəl VII əsrdə yaşamış Terpander tərəfindən icad edildiyini bildirmişdir. Əslən Yunanıstanın Lesbos adlanan bölgəsində yaşayan Terpanderin lirik şeirlər yazdığı və musiqiyə maraq göstərdiyi məlumdur. Eramızdan əvvəl VI əsrin sonu V əsrin əvvəllərində yaşamış Roma İmperiyasının ən məşhur həkimlərindən biri sayılan və otuz kitab yazması ilə tanınan Pamfiyalı Atenaus isə əslində Barbitos musiqi alətinin Teoslu Anakreon tərəfindən ixtira olduğunu iddia edib. Əslində bütün bu mənbələr Barbitos adlı simli alətin qədim Anadolu torpaqlarında yaradıldığını göstərir. Həmçinin bəzi mənbələrdə deyilir ki, Barbitos musiqi aləti əslində eramızdan əvvəl qədim yunan koloniyalarından birində icad edilib. Məlumdur ki, qeyd olunan tarixlərə uyğun olaraq Yunanıstanın Afina şəhərində hazırlanmış bir çox vazaların üzərində Barbitos musiqi alətinin şəkilləri var. Xüsusilə qırmızı vazalarda bu musiqi alətlərinin təsvirləri qara vazaların nisbətən daha çox yayılmışdır. Bu alətin necə işlədilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, qədim Afina vazalarında təsvir edilən təsvirlərdən onun simli musiqi aləti olduğu və plektronla çalındığı anlaşılır. Bəzi vaza təsvirlərində Anakroon, Sappho, Alcaeus, Terpander və s. kimi məşhur yunan şairlərinin Barbitos musiqi alətlərində ifa etdiklərini görmək olar. Son araşdırmalar zamanı tapılan Barbitos rəsmləri bu alətin ilk dəfə Anadoluda icad edildiyini, daha sonra isə Yunan torpaqlarında geniş istifadə edildiyini sübut edir. Xüsusilə Klaros heykəllərində rast gəlinən Barbitos fiqurları musiqi alətinin ilk vətəninin Anadolu olmasının danılmaz bir həqiqət olduğunun sübutudur. Tapılan ikonoqrafiyaların tədqiqi nəticəsində Barbitos musiqi alətinin Dionis dövrünə aid bir miras olduğu anlaşılır. Ellinizm dövrünün ən məşhur mifoloji tanrılarından biri olan Dionisin Barbitos musiqi alətində ifa edərəkən təsvir edilən heykəli də bu alətin qədim Anadoluda müqəddəs sayıldığını sübut edir [3, s. 72].

پچپچ – دو معنی دارد: اول لفظی است که بزربان نوازند. دوم سخن پنهان گفتن باشد. در ولایت آذربایجان سخن پنهان را پچپچ گویند.

Transkripsiya: “Peçpeç” – “Do məni darəd: Əvvəl ləfzi əst ke bəzraban nəvazənd. Dovvom soxəne penhan qoftən başəd. Dər velayəte Azərbaycan soxəne penhan ra peçpeç quyənd” [7, s. 369].

Tərcümə: “Peçpeç” – “İki mənası var: Birincisi, çobanın oxuduğu musiqidir. İkincisi isə, “gizli söz” dür. Azərbaycan vilayətində gizlin sözə “pıçpıç” deyilir.

Lüğətdə leksemin ikinci mənası barədə məlumatın çox dəqiq olmasına baxmayaraq, birinci mənası ilə bağlı geniş izah verilməmişdir. Bu leksem barəsində Burhane-Qate lüğətində də məlumat mövcuddur. Lüğətdə yazılıb:

پچپچ – حرف زدن آهسته را گویند و کلمه ای باشد که شبانان بز را بدان پیش خود خوانند و نوازش کنند.

Transkripsiya: “Peçpeç” – “Hərfl zədəne aheste ra quyənd və kələmei başəd şəbanan boz ra bedan piş xod xənənd və nəvazeş konənd” [6, s.57].

Tərcümə: “Peçpeç” – “Astadan danışmağa və çobanların keçiləri öz yanına çağıraraq, onu nəvaziş etmək üçün oxumasına deyilir”.

Hər iki lüğətə nəzər saldıqda məlum olmaqdadır ki, “peçpeç” çobanların xüsusilə də keçiləri nəvaziş etmək üçün oxuduğu mahnı növlərindən biri olmuşdur. Leksemin izahı zamanı “Sihahül-furs” lüğətinin müəllifinin Azərbaycana olan məhəbbət və bağlılığı bir daha özünü göstərməkdədir.

تپوراک – به معنی دف باشد.

Transkripsiya: “Təburak” – “be mənaye dəf başəd”.

Tərcümə: “Təburak” – “Dəf mənasındadır” [6, s.176].

Sihahül-furs lüğətində təburək və dəf kəlimələri eyni musiqi alətinin fərqli iki adı mənasında izah edilmişdir.

تپیر – به معنی طبل باشد.

Transkripsiya: “Təbir” – “Be mənaye təbl başəd”.

Tərcümə: “Təbir” – “Təbl mənasındadır” [6, s.102].

چغانه – سازی باشد که مغنیان نوازند.

Transkripsiya: “Çəğane” – “Sazi başəd ke moğniyan nəvazənd”.

Tərcümə: “Çəğane” – “çalgıçıların ifa etdiyi sazdır” [6, s.273].

چنگ – آلت موسیقی که مغنیان نوازند.

Transkripsiya: “Çəng” – “Aləte musiqi ke moğniyan nəvazənd” [6, s.196].

Tərcümə: “Çəng” – Çalgıçıların ifa etdikləri musiqi alətidir.

راه – به معنی سازی باشد گویند: "راه حجاز بزن و راه عراق و راه اصفهان"

Transkripsiya: “Rah” – “Be mənaye sazi başəd quyənd: Rahe Hecaz bezən və rahe Eraq və rahe Esfəhan” [6, s.278].

Tərcümə: “Rah” – “Saz mənasındadır. Deyilir: Hicaz sazi çal, İraq sazi və İsfahan sazi”.

Lüğətdə verilən izahdan anlaşılır ki, “saz” sözü əslində “təsnif” mənasında işlənmişdir. Lüğətdə qeyd olunan musiqilər dilimizdə “Hicaz təsnifi”, “İraq təsnifi” və “İsfahan təsnifi” kimi tanınmaqdadır. Müasir fars dilində isə “راه” (rah) leksemi “yol” mənasında işlənəkdədir.

زخمه – آن باشد که بدان رود ها زنند.

Transkripsiya: “Zəxme” – “An başəd ke bedan rud ha zənən” [6, s.279].

Tərcümə: “Zəxme” – “Sazları çalmaq üçün olan şeydir”.

Lüğətdə qeyd edilən bu leksem dilimizdə daha çox “mizrab” kimi tanınır. Lüğətdə işlənən “رود” (rud) qədimdə “saz” demək idi. Müasir fars dilində isə “çay” mənasında işlənəkdədir.

سلمک – به معنی پرده ای از پرده های موسیقی است.

Transkripsiya: “Sələmək” – “be mənaye pərdei əz pərdehaye musiqi əst” [6, s.181].

Tərcümə: “Sələmək” – “Musiqi pərdələrindən biri mənasındadır”.

Qədimdə musiqi təsniflərindən biri mənasında işlənən bu leksem barəsində “Sihahül-furs” lüğətində geniş məlumat verilməmişdir. Lakin bu söz barəsində Burhane-Qate lüğətində daha ətraflı izah mövcuddur. Lüğətdə yazılıb:

سلمک – نام آوازه ایست از جمله شش آوازه موسیقی که آن شهنواز و گردانیه و گوشت و مایه و نوروز و سلمک باشد.

Transkripsiya: “Sələmək” – “Name avazi əst əz comle avazeye şeş avazeye musiqi ke an Şəhnaz və Gerdaniye və Quşt və Maye və Nouruz və Sələmək başəd”.

Tərcümə: “Sələmək” – “Şəhnaz, Gerdaniye, Quşt, Maye, Nouruz və Sələmək adlanan altı musiqi janrından biridir”.

Yuxarıda adı çəkilən musiqi növləri sırasında “Şahnaz” Azərbaycan musiqi janrlarından biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva, S. Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri (Musiqişünaslıq-orqanoloji tədqiqat), Bakı: “Adiloğlu”, 2002
2. Abdullajeva, S. Hudebni Nastroj Svetoveho Vyznamu, İrs, №3 (15), Bakı: 2015
3. Elçin, D., Cennet, P. Klaros’tan pişmiş toprak barbitoslu figürinlərin ikonografisi, Koç Üniversitesi, Adalya dergisi, №20, 2017
4. Ə, Bədəlbəyli. İzahlı Monoqrafik Musiqi Lügəti, Bakı: Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası, 2017
5. Orucov, Ə. B. Abdullayev, B. Rəhimzadə, N. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti, Dörd cildə, II cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006
6. محمد ابن هندوشاه نخجوانی صحاح الفرس (به اهتمام عبد العلی طاعتی) ، تهران ، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۹۷۶
7. محمد معین ، محمد حسین بن خلف تبریزی ، فرهنگ برهان قاطع ، جلد ۱ ، تهران ، ۱۳۴۲

**Naxçıvan Dövlət Universiteti Xarici Dillər
Fakültəsinin Rus və Şərq Dilləri Kafedrasının
dissertantı
Gmail: miryaqub.seyidov92@gmail.com*

Miryaqub Seyidov

MUSİCAL TERMS IN THE SİHAHUL-FURS DİCTIONARY

The “Sihahul-Furs” dictionary contains valuable information about the musical cultures of both Eastern and Western nations. Some of the ancient musical instruments mentioned in the dictionary have been forgotten in modern times. The article provides detailed information about these instruments based on various sources.

The musical instruments “organ”, “oud”, “daf”, “chang”, and “lyre”, which are mentioned in the “Sihahul-Furs” dictionary, were also used in ancient Azerbaijan.

Additionally, the “Sihahul-Furs” dictionary provides information on significant lexemes related to science, culture, and the arts. These lexemes contribute not only to Eastern lexicography but also to the cultural history of various nations.

Keywords: *Sihahul-Furs, dictionary, music, barbitos, organon*

Мирягуб Сеидов

МУЗЫКАЛЬНЫЕ ТЕРМИНЫ В СЛОВАРЕ СИХАХУЛЬ-ФУРС

Словарь “Сихахул-Фурс” содержит ценную информацию о музыкальных культурах как восточных, так и западных народов. Некоторые древние музыкальные инструменты, упомянутые в словаре, были забыты в наше время. В статье представлена подробная информация об этих инструментах на основе различных источников.

Музыкальные инструменты “орган”, “уд”, “даф”, “чанг” и лира, которые упоминаются в словаре “Сихахул-Фурс”, также использовались в древнем Азербайджане.

Кроме того, словарь “Сихахул-Фурс” содержит сведения о значимых лексемах, относящихся к науке, культуре и искусству. Эти лексемы являются важным вкладом не только в восточную лексикографию, но и в культурную историю различных народов.

Ключевые слова: *Сихахул Фурс, словарь, музыка, барбитос, органон*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 15.04.2025

Son daxilolma tarixi:05.05.2025